

Вступ

Вступ

Проблема читача і читання є не лише однією із центральних у літературних теоріях другої половини ХХ століття, а й свідченням надзвичайно динамічного і багатовекторного розвитку теоретичного мислення. Літературно-теоретичний дискурс *homo legens* як соціокультурного феномену формувався впродовж усього минулого сторіччя, що й засвідчує панорама його розвитку – загальна картина неперервної модифікації ідей, концепцій, теорій, які, незважаючи на всі трансформаційні зміни, етимологічно та епістемологічно близькі. Щобільше, категорія читача, як спільний об'єкт досліджень доволі різних, а часом навіть взаємозаперечувальних, теоретичних моделей, об'єднувала їх і засвідчувала своєрідну літературознавчу солідарність та єдність у розмаїтті. Наприклад, ідея “відкритого твору” (У. Еко), що конститує роль читача як співучасника комунікативного процесу, однаково плідна для феноменології, постструктуралістських теорій, рецептивної естетики, деконструктивізму. Те саме можна сказати і про концепцію письма, яка зарівно приваблювала представників різних методологій, чи про теорію гри, що завоювала особливий статус у багатьох літературознавчих концепціях. Подібно до категорій автора та тексту, навколо яких розташовувалися полярні літературні теорії, категорія читача опинилася в полі зору практично всіх літературознавчих шкіл та напрямів і стала пунктом перехрестя найоригінальніших теоретичних ідей у літературно-критичній думці ХХ століття.

Така увага до читача з боку літературознавства не була випадковою, адже про повноцінність реалізації чи функціонування будь-якого тексту можна говорити лише на підставі результату зустрічі та контакту двох світів: світу тексту, простір якого просвітлює світ автора, і світу читача. Рецепція – це текст-реакція, текст-відгук, текст-доповнення, які дають змогу говорити про сприйняття як про тісне переплетення процесів самоотожнювання, пізнання та оцінювання, що попри виразний індивідуалізований вимір міцно вкорінені у певний історичний та загальний соціокультурний контекст. Рецепція – це і мітологізація, оскільки читач вибудовує власну систему образів: автора і літературних персонажів. Попри виразно інтегрально-міждисциплінарний характер усіх теорій читача та читання, досі немає синтетичних досліджень, які водночас простежували б їхню генезу, джерела та визначальні лінії розвитку і зосереджували б увагу на системному аналізі ключових теоретичних проблем та на вивченні пограничних ареалів суміжності дискурсу *homo legens* з усіма сферами гуманітарного знання: лінгвістикою, філософією, естетикою, реторикою, етикою, антропологією, історією інтелектуальних ідей тощо. Ще одна особливість теорій читача та читання полягає в тому, що всі вони мали виразну національну специфіку. Якщо на французьке літературно-теоретичне мислення особливий вплив мали феноменологічні, екзистенціалістські та постструктуралістські ідеї, то німецьке літературознавство розвивалося під потужним впливом феноменологічних та герменевтичних ідей, які і призвели до появи школи рецептивної естетики. Натомість американські концепції та теорії читача і читання розвивалися у гравітаційному полі нової критики, аналітичної філософії, а згодом і деконструктивізму.

Українське літературознавство у вивченні проблем взаємодії тексту з читачем мало свої особливості та чітку еволюційну послідовність, яка під тиском надмірної ідеологізації обірвалася наприкінці 20-х років минулого століття, так і не зумівши

перетворитися у зрілу теоретичну модель чи систему. Однак, навіть попри очевидну розмитість теоретичних контурів, фрагментарність і відсутність системного погляду на кореляцію процесу творчості і процесу рецепції в українському літературознавстві, можна виявити три виразні тенденції в розвиткові читачьких студій, що були суголосними тодішнім загальним уявленням про роль та функції читача. Це насамперед психологізація процесу сприйняття – найсильніша і найяскравіша тенденція, – увага до соціального виміру, який, на жаль, під впливом ідеологічної експансії в науці про літературу, часто перетворювався в соціологізацію рецепційного процесу, що могла набувати ознак вульгарного соціологізму. А на маргінесі літературознавчого простору проростали паростки феноменологічно-рецепційних ідей, окрушини яких насправді знаходимо в найчільніших представників української літературно-критичної думки. Без жодного перебільшення можна сказати, що у відомому трактаті І. Франка “Із секретів поетичної творчості” є низка ідей, які суголосні з ідеями рецептивної естетики та феноменології, що засвідчує невеличка цитата: “Краса лежить не в матеріалі, що служить їй основою, не в моделях, а в тім, яке вражіння робить на нас даний твір і якими способами артист зумів досягнути те вражіння”¹.

Щобільше, у літературно-критичній думці ХХ сторіччя виразними є українські сліди, які заслуговують на особливий статус знакових подій, як це маємо у випадку з ідеями видатного мислителя О. Потебні². Вплив ідей О. Потебні на формування літературно-теоретичного дискурсу читача, на щастя, вже загально визнаний і в українському, і в зарубіжному літературознавстві. Думки українського мислителя відкривали нові го-

¹ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 118.

² Див.: Fizer J. Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature: A Metacritical Inquiry. – Cambridge: Harvard University Press, 1988. – 184 p. (Український переклад: Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження. – К.: КМ “Academia”, 1993. – 111 с.)

ризонти для дослідження ролі читача не лише в українському літературознавстві, а й лягли в основу багатьох теорій та концепцій. Естетичні погляди О. Потебні, його міркування про зв'язок мови і мислення, про метафоричність та образність слова справді просвітлюють усі лабіринти літературно-теоретичного дискурсу минулого століття і досі не втратили своєї актуальності. На українському ґрунті ідеї О. Потебні мали своє логічне продовження у працях представників харківської школи, до якої належали його учні: Б. Лезін, Д. Овсянико-Куликовський, А. Горнфельд, В. Харцієв. Харківська школа, яку ще часто називають харківською психологічною школою, здебільшого досліджувала художнє сприйняття через призму психологічно-емоційних чинників. Для представників цієї школи визначальним було кредо дзеркальної тотожності процесу художнього сприйняття процесові художньої творчості, що, по суті, означало ототожнювання автора з його персонажами. Адекватність відчитування світу персонажів означала адекватність розуміння світу автора та його творчості.

На прикладі праць представників харківської школи можна сказати, що розгортання думок та ідей О. Потебні відбувалося насправді лише в одному, суто психологічному аспекті. Хоча вже і в дослідженнях харківських літературознавців фрагментарно було окреслено такі нові цікаві теоретичні проблеми, як читання-ототожнювання, як проблема самовідчитування тощо. Можливо, в умовах іншої, ненасильницької політичної ситуації та за відсутності крайніх “перекосів” в літературознавчій думці, подальша траєкторія розвитку потебніянських ідей в Україні була б панорамнішою, – підтвердженням цього можуть бути 20–30-ті роки минулого століття. Саме тоді в українському літературознавстві посилилися спроби розширити і доповнити дискурс читача, що засвідчують статті М. Зерова, О. Білецького, Ю. Меженка, Ю. Липи, Б.-І. Антонича та інших. О. Білецький доповнив соціокультурний та феноменологічний вимір. Методологія, яку запропонував О. Білецький, на жаль, тільки почасті розвинула ідею внутрішньої форми О. Потебні. Літерату-

рознавець здебільшого враховував соціальний, чи навіть соціологічний, аспект проблеми читача, що й було виразною ознакою духу часу початку 20-х років. Ілюстрацією зацікавлення О. Білецького соціальним і соціологічним виміром читацької проблематики є його термін “внутрішні співбесідники”. О. Білецький запропонував власну типологію “внутрішніх співбесідників”, яка охоплює і уявних, і реальних читачів. Ця типологія залежить від соціальної структури суспільства і, звісно, від ідейно-політичних переконань чи позицій. Тому в О. Білецького уявні співбесідники нагадують розгалужену мережу: це уявні співбесідники автора – “потомки”, або прямі однодумці, або представники того самого класу чи соціальної групи, що й автор. Можуть серед уявних співбесідників бути і люди ворожого авторові кола, його ідеологічні опоненти. Окреме розгалуження утворюють такі абстрактні співбесідники, як “народ”, “людство” тощо. Відбиток духу часу засвідчує й певна термінологічна риторика: клас, ворог, однодумці, “боротьба за існування” тощо. Заглиблення в соціальний і соціологічний виміри привели О. Білецького до радикальної тези: “Доводити зараз, що історія літератури є не тільки історія письменників, але й історія читачів, що без маси, яка сприймає художній твір, немислима й сама творча продуктивність, що історія літератури повинна цікавитися розповсюдженням у масі літературних форм, їхньою боротьбою за існування і переважання у читацьких колах, – означає ломитися у відчинені двері”³. О. Білецький, як слушно зауважив І. Дзюба, поставив низку важливих методологічних питань та теоретичних проблем, розв’язати яких так і не зумів⁴. Цікаво, що свою статтю І. Дзюба розмі-

³ Білецький О. Зібр. праць: У 5 т. – К.: Наук. думка, 1966. – Т. 4. – С. 177.

⁴ Дзюба І. Олександр Білецький і проблема літературознавчого синтезу // Дзюба І. Між культурою і політикою. – К.: Сфера, 1998. – С. 149–174. Стаття І. Дзюби є чи не єдиною спробою в сучасному українському літературознавчому дискурсі зібрати в одне ціле ідеї, думки, міркування, методологічні роздуми О. Білецького і системно подивитися на них з перспективи пізніших теорій читача та читання.

стив у збірникові з доволі промовистою назвою “Між культурою і політикою”, яка точно відображає два полюси, у просторі між якими розвивалася українська літературно-критична думка.

Окремого дослідження потребують відголоски тих феноменологічних ідей, які окружинами розсіпані в літературознавчому доробку Ю. Липи та Б.-І. Антонича і які були магістральними для пізнішого дискурсу *homo legens*. Можливо, це ще одна ілюстрація потенційної площини проектування потєбніанських ідей, на яких не позначилися ідеологічні та соціологічні теоретичні експериментування. Підтвердженням цього є зосередження Б.-І. Антонича на естетичному досвіді й на визнанні пріоритетности “ідеалістичної системи мистецтва”. Цікавим є не тільки те, що автор “Національного мистецтва” ставить питання про мету і межі мистецтва, а й передусім його візія місця і ролі реципієнта в процесі художнього сприйняття: “Мистецькі переживання є двоякі, а саме творчі, себто ті, що їх відчуває мистець перед та в часі творення, і сприймальні, то є ті, що їх переживає сприймач у моменті сприймання мистецького твору. І одні, й другі є первісні, і теж потреба як одних, так других є вроджена. Також суб’єктивні переживання є не тільки перші, але й другі. Кожна людина сприймає кожний мистецький твір на свій спосіб, себто інакше. В кожному образі, картині тощо є стільки мистецьких творів, скільки цей образ має сприймачів. *Об’єктивного мистецтва немає й не може бути*”⁵.

Якщо проаналізувати цей фрагмент роздумів Б.-І. Антонича з історичної перспективи, то він суголосний і з постструктуралістськими теоріями читача, і з рецептивною естетикою, які проповідували принцип абсолютної свободи відчитування тексту та, відповідно, множинний характер естетичного досвіду. Якщо розмістити міркування українського поета в контексті

⁵ Антонич Б.-І. Національне мистецтво // Антонич Б.-І. Твори. – К.: Дніпро, 1998. – С. 470.

тогочасної літературно-критичної та естетичної думки, то вони буквально збігаються з основними ідеями Р. Інгардена, який саме у цей період проживав і працював у Львові: у 1924–1933 рр. – приват-доцентом, а з 1933 року – професором філософії Львівського університету. Під час Другої світової війни Р. Інгарден викладав у Львівському університеті теорію літератури. У Львові відомий філософ та літературознавець написав дві свої основні праці, одну німецькою мовою – “Про літературний твір”⁶, іншу – польською “Про пізнавання літературного твору”⁷. Власне ідеї Р. Інгардена, і зокрема ті, що філософ артикулював у фундаментальному дослідженні “Про пізнавання літературного твору”, чітко окреслили основні ареали дослідження та проблеми, які привели до подальшого динамічного розвитку теорій рецепції, читання і читацького відгуку.

Процес сприйняття, подібно до процесу творчості, є неоднорідним, нерівним, не підлягає програмуванню і прогнозуванню, тому теоретично його важко звести до єдиної універсальної моделі. Однак, докладніше аналізуючи дискурс *homo legens*, можна виокремити певну логіку і закономірності його розвитку, основну проблематику, зміну парадигм, перехід від вивчення окремих аспектів до системного дослідження суб’єкта та об’єкта читання – поява Константської школи рецептивної естетики власне і є найкращою ілюстрацією узагальнення попереднього досвіду та закладання на його основі нового синтетичного підходу до літератури і спроби подивитися на художні тексти саме очима реципієнта. Нейтралізація чи витіснення читача з тексту як його структурного елемента, ігнорування свідомості читача при дослідженні літературних творів, явищ і процесів неминуче призводять до спрощеного розуміння природи та сутності літератури як виду художнього комунікування. Зрештою, читач завжди – від найдавніших часів до сьогодення – мав упривілейоване місце: без нього, як кінцево-

⁶ Ingarden R. W. Das literarische Kunstwerk. – Halle, 1931.

⁷ Ingarden R. W. O poznawaniu dzieła literackiego. – Lwów, 1937.

го пункту призначення художньої інформації, не мислиме містецтво слова. Інша річ, що *homo legens* став об'єктом теоретичного осмислення тільки у XX сторіччі, що зумовлено сукупністю особливостей та низкою чинників не тільки літературного чи загальнокультурного, а й усього суспільного розвитку, які притаманні лише минулому сторіччю.

Передусім минулого століття відбулася радикальна зміна візії літератури, її функцій та призначення, що призвело до не менш радикальної зміни текстуальних стратегій і технологій, – література поступово втрачала силу та авторитетність джерела нових незвіданих горизонтів якоїсь вищої правди й намагалася досягнути якомога ширшого екзистенційного ефекту. Двадцятье сторіччя остаточно зруйнувало міт існування якоїсь єдиної правди літератури, зрештою як і зруйнувало міт існування єдиної істини суспільного життя. Принципи єдності в розмаїтті, толерування інакшости є похідними від культивування в літературних практиках і теоріях засад різного розуміння істини та істинності. Мабуть, саме тому лише минуле століття почало ставити і відповідати на фундаментальні запитання: що таке література? які функції літератури? що здатна робити література із суспільством і що може суспільство зробити з літературою? Відповіді на ці запитання часто були діаметрально протилежні, однак це тільки сприяло пошукові нових відповідей, які поглиблювали наше сприйняття і розуміння світу художньої літератури. І те, що читач опинився на перехресті різних візій, методологічних підходів, літературних практик і теорій, не лише підтвердило органічну потребу в постійному оновленні знання про літературу, людину, світ, а й засвідчило, що без *homo legens* як соціокультурного феномена немислимий не лише історичний розвиток літератури та культури, а й розвиток людської цивілізації. Шлях від *homo homini lupus est* до *homo homini deus est* пролягає через світ літератури, освіти, культури, а це означає, – через світ *homo legens*.

Ідею написати саме таку книгу про читання як соціокультурний феномен, і зокрема як літературно-теоретичну проблему, яку поставило і намагалося розв'язати власне теоретичне мислення ХХ століття, я виношувала довго, з повним усвідомленням усієї небезпеки неминучих спрощень та узагальнень, маленьким страхом перед можливістю загубитись у лабіринтоподібній архітектурі літературно-критичної думки минулого століття. Ця праця не є ані моделлю, ані спробою синтетичного проєкту якоїсь універсальної теорії читача. Це, радше, спроба виокремити і панорамно висвітлити найвиразніші ареали теоретичного пограниччя в дискурсі читача, з усією його повнотою, розмаїтістю й унікальністю. Пограниччя – це завжди мозаїка, де мають значення не так лінії поділу, як загальний візерунок, до того ж постійно мінливий, хоча його елементи незмінні. Загальний візерунок літературно-теоретичного дискурсу читача і читання, на мою думку, формували саме досягнення лінгвістичних теорій, концепція письма, похідні від неї ідеї протиставлення голосу і мовчання, ідея витіснення суб'єкта, і, без сумніву, усі ці теорії об'єднували різні візії гри. Це ті основи, на яких ґрунтувалися практично всі теорії читача і процесу читання, часто змінюючи лише ракурс бачення. Літературно-теоретична проблема *homo legens* – це передусім проблема візії та візуалізації.